

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЕКТ

Петро КРАЛЮК

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ

Харків
«ФОЛІО»
2018

У тіні інших

Не можна сказати, що постаті Ярослава Мудрого приділено мало уваги в літературі й мистецтві. Про нього написано чимало статей, а останнім часом з'явилися про цього князя й монографічні дослідження, книжки. Він є героєм художньо-літературних творів і навіть художніх фільмів. Йому поставлені (хай і поодинокі) пам'ятники.

Однак коли порівняти те, що зробив князь Ярослав Мудрий, яку роль відіграв він у історії Давньої Русі, з пам'яттю про нього, то кидається в очі певна невідповідність.

Саме Ярослав Мудрий створив Русь як державний організм. Закладені ним підвалини руської державної традиції зберігалися не одне століття в період Середньовіччя, зазнавши трансформації в ранньомодерні часи. Проте на це чомусь (?) не звертається увага. Ярославу Мудрому тут відведена роль на задньому плані.

Фундатором Русі традиційно вважається варяг Рюрик. Хоча те, що ми знаємо про цього князя, є, радше, плодом міфології, а не відображенням історичних реалій. «Походження і діяльність князя Рюрика досліджується протягом останніх трьох століть і продовжує залишатися однією з найбільш дискусійних проблем»¹, — зазначає відомий історик, що вивчає давньоруські князівські роди, Леонтій Войтович. Зрештою, говорити про створення Рюриком державного організму Русі дуже проблематично.

Безперечно, біля витоків Руської держави стояв батько Ярослава Мудрого — Володимир Святославич. За його часів Київ утверджується як столиця цього державного організму. Нагадаймо, що батько Володимира, Святослав, мав план перенести свій стольний град на Дунай. Говорив він матері Ользі й боярам своїм: «Не люблю мені є в Києві жити. Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї»². Дунай же в ті далекі часи трактувався як слов'янська ріка. У «Повісті минулих літ» сказано, що «по довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми...»³.



Рюрик. Мініатюра з «Царського титулярника». VII ст.

¹ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 196.

² Літопис руський / за Іпатіївським списком переклав Л. Махновець. — К., 1989. — С. 39. Тут і далі цитати з «Повісті минулих літ» даються в перекладі Леоніда Махновця. Це обумовлено тим, що книга має науково-популярний характер. Цитування в оригіналі давньоруського літопису створило би деякі труднощі для певної групи читачів. Так само в перекладі сучасною українською мовою цитуються інші давньоруські тексти.

³ Там само. — С. 2.

Дунай як «головна річка» часто фігурує в українському фольклорі, чого не скажеш про Дніпро. Перша пісня, записана розмовною українською мовою, починається словами «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?»¹

Тому можна зрозуміти князя Святослава, який хотів облаштувати столицю на Дунаї. Це була «його земля». І на цій землі, у Придунав'ї, він прагнув творити свою імперію. «Держава Святослава» не було утворенням з усталеними державними інституціями. Це була військово-торгова корпорація, яка жила з військової здобичі та торгівлі. Для цієї корпорації територія не мала особливого значення. Значення мали передусім торгові шляхи, які давали прибуток. Тому центр цієї «держави» мігрував, переходив із одного місця на інше.

Князь же Володимир, «розвернув» творення імперії, зробивши своєю столицею Київ на Дніпрі, на шляху із «варяг у греки». Він також здійснив певні кроки для християнізації Русі. У той час як його батько, Святослав, ладний був творити язичницьку імперію.

Володимир зробив спробу політичного освоєння теренів Східної Європи, пославши в її землі княжити своїх синів. Таким чином закладалися основи для патронімічної держави-федерації. Недаремно в період Середньовіччя й ранньомодерні часи східноєвропейські князі в своїх генеалогіях намагалися



Володимир Святославич на пам'ятнику «Тисячоліття Росії» у Великому Новгороді



Княжий знак-тризуб великого князя Київського Володимира Святославича

¹ Франко І. Зібрання творів: у 50 т. — К., 1984. — Т. 42. — С. 55.

вивести свій рід від Володимира Святославича або його нащадків, репрезентуючи себе як «Володимирове плем'я». Термін же Рюриковичі — це відносно пізнє творіння новочасної російської історіографії. І він мав певний політичний підтекст.

Однак, незважаючи на заслуги князя Володимира, загалом складно говорити, що за його правління сформувалася Руська держава. Не встановив цей князь і порядку престолонаслідування, що є важливим елементом патронімічних держав (хоча певні спроби в цьому плані робилися). Також, наскільки можемо судити, Християнська церква на Русі за Володимирових часів була слабо структурованою. Немає однозначності щодо того, чи існувала у період правління Володимира Київська митрополія. За часів Ярослава Мудрого вона вже існувала, а резиденцією київських митрополитів стала Софія Київська.

Після Володимира Русь як держава могла відбутися, але й могла не відбутись. Образно кажучи, він створив можливість для існування держави. А чи ця можливість стане дійсністю — вже залежало від його нащадків.

Ярослав Мудрий зробив цю можливість дійсністю. За часів його правління Русь відбулася як держава-імперія — остаточно й безповоротно. І для цього треба було прикласти чималі зусилля.

Однак, з різних причин, це не було належним чином оцінено. «Історична справедливість» — річ дуже відносна.

Ярослав Мудрий ніби опинився в тіні інших можновладців Давньої Русі. Передусім затінив його батько — Володимир Святославич. Постать Ярослава Мудрого губилася й у тіні ще одного Володимира, його внука — Мономаха, котрий уславився як своїми походами, так і державотворчою діяльністю. Якщо брати церковний вимір, то тут Ярослав Мудрий затінюється не лише постатями Володимира й Ольги, що вважаються хрестителями Русі, а й своїх братів — Бориса та Гліба, котрі одні з перших серед руських князів були зараховані до сонму святих. Навіть діти Ярослава Мудрого затінують його. Наприклад, іноді про нього згадують як про батька Анни Ярославни — королеви Франції.

Що є причиною такої «затіненості»? За великим рахунком, у цьому був винен сам Ярослав Мудрий. У його особі маємо в дечому нетипового для Середньовіччя правителя. Він не відзначився військовими походами, не був щедрим, роздаючи гроші дружинникам — як це робили інші князі. Ярослав, говорячи сучасною термінологією, належав до державних менеджерів. Його діяльність, на перший погляд, не виглядала ефектно. Він піклувався про культуру, книжників, дбав про розвиток Церкви, розбудовував Київ та міста своєї держави. Така робота не особливо цінувалася сучасниками. Це ми спостерігаємо на прикладі «Повісті минулих літ», де загалом стримано описуються діяння цього князя. Проте з яким захопленням літописець пише про Ярославового брата-конкурента Мстислава, котрий передусім прославився своїми блискучими військовими походами. Ось як у цьому літописному



Ярослав Мудрий. Портрет із «Царського титулярника». XVII ст.

зводі характеризується цей князь: «Був же Мстислав дебелий тілом, рудий лицем, мав великі очі. [Він був] хоробрий у бою, і милостивий, і любив дружину велико, і не жалів [для неї], ні питва, ні їжі не боронив»¹. Чогось подібного, коли заходила мова про Ярослава Мудрого, літописець не демонстрував.

Також Ярослав Мудрий буцімто не дуже займався, кажучи по-сучасному, самопіаром. Зате пропагував діяння свого батька і своїх братів. Не без його сприяння з'явилося відоме «Слово про Закон і Благодать» Іларіона Київського, де маємо апологію князя Володимира. Мав він, певно, причетність і до появи творів про князів-страстотерпців — Бориса й Гліба, які були канонізовані. Хоча не виключено, що Ярослав, прославляючи свого батька й братів, прагнув «погрітися» в променях їхньої слави.

Звісно, Ярослав Мудрий фігурував у різноманітних літературних творах, що з'явилися в період Середньовіччя. Він є одним із персонажів відомого «Життя Бориса і Гліба». Цей твір користувався популярністю в середньовічні часи, а канонізовані князі Борис та Гліб стали знаковими фігурами в руському православ'ї. Зберіглося понад 170 списків цього житія, найдавніші з яких приписуються преподобному Нестору-літописцю та Якову Мніху. Дослідник «Життя Бориса і Гліба» Борис Успенський так писав про вплив цього твору на руську свідомість: «Історія Русі мислиться як історія християнської країни, і Борис та Гліб як перші руські святі знаменують початок цієї історії: вони освячують цю країну, є її покровителями і в певному сенсі виправдовують її існування; тому, власне, вони й сприймаються як апостоли»².

Правда, в «Житті Бориса і Гліба» Ярослав Мудрий — персонаж другого плану. Він посилає гінця до князя Гліба, аби попередити його про небезпеку: «Не йди, брате (мається на увазі те, щоб той не відходив від Смоленська, куди прибув. — П. К.), отець твій помер, а брат є вбитий від Святополка»³.

Персонажем другого плану є князь Ярослав і у згадуваному творі Іларіона Київського «Слово про Закон і Благодать». Тут він «губиться» на фоні свого батька Володимира, постаючи продовжувачем його справ:

«Вельми добрий і вірний, покірний твій син Георгій (Ярослав Мудрий у цьому місці називається своїм християнським іменем. — П. К.), якого Господь настановив наступником після тебе, наслідником твоєї влади.

Не порушує він твоїх уставів, а утврджує їх, не поменшує набутоків твого благовір'я, а примножує їх, не говорить, а діє, і що не докінчене тобою — докінчує, як Соломон після Давида. А ще дім Божий Святої Премудрості поставив на святість і посвячення міста твого, яке прикрасив всілякою красою — золотом і сріблом, і камінням коштовним, і посудом священним, якими церква величається і славиться по всіх околичних країнах, бо ж іншої такої не знайдеться на всій півночі земній від сходу до заходу. І славний город твій Київ величчю як вінцем увінчав, а людей твоїх і город святий всеславний доручив скорій на поміч християнам Святій Богородиці, їй же і церкву на великих воротах спорудив на честь першого Господнього празника — Святого Благовіщення, аби благословення, яке архангел дав дівиці, було і городу сьому»⁴.

¹ Літопис руський. — С. 87.

² Успенский Б. А. Борис и Глеб: восприятие истории в Древней Руси. — М., 2000. — С. 42.

³ Хрестоматія давньої української літератури. — К., 1967. — С. 57.

⁴ Тисяча років української суспільно-політичної думки: у дев'яти томах. — К., 2001. — Т. 1. — С. 213.

Хоча, як бачимо, на адресу Ярослава Мудрого тут сказано багато хороших слів, але всі його дії — це ніби відблиск великих справ Володимира, який утвердив християнську віру на Русі.

У такому ж ключі трактуються діяння Ярослава Мудрого в «Повісті минулих літ» (за Іпатіївським списком). Там спеціально звертається увага на те, що Ярослав значно посприяв християнізації руської землі: «І при нім стала віра християнська плодитися в Русі і розширяться...» Далі в цьому тексті говориться, що за часів правління цього князя з'явилися монастирі, почала зростати кількість ченців. Сам же Ярослав любив священнослужителів, церковні устами тощо. Любив і церковні книги. Наказував їх перекладати з грецької мови на слов'янську, переписувати їх¹.

Таке славослів'я на адресу Ярослава є зрозумілим. Літописи, як правило, укладали люди церковні. Для них речі, які стосувалися релігійних справ, стояли на першому місці. Відповідно, християнізація Русі сприймалася цими людьми як чи не найбільша заслуга цього можновладця. Проте, попри всі Ярославові заслуги щодо християнізації, цей князь постає лише як продовжувач справ свого батька: «Бо як ото хто-небудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять поживу вдосталь, — так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжне»².

У літописі Ярослав представлений як книжник. Він не лише «списує» книги, тобто наказує їх переписувати, але й дарує ці книги в церкви³. Хоча в літописних оповідях нерідко говориться про те, як руські князі допомагали церкві, священнослужителям, проте вказівки на книжність правителя — це не стільки правило, як виняток. Книжником був Володимир Мономах, який навіть залишив після себе твори, передусім відоме його «Поучення» своїм дітям⁴. Також «Галицько-Волинський літопис» говорить про книжника-філософа, князя Володимира Васильковича, котрий так само, як і Ярослав Мудрий, не лише кохався в книгах, але й організовував їхню переписку й дарував їх монастирям і церквам⁵.

Діяння князя Ярослава Мудрого щодо християнізації Русі не могли бути не помічені й належним чином не поціновані. І все ж такі справи не викликали захоплення літописців. Захоплення викликали інші речі — переможні битви, звияги полководців. Можна в цьому побачити парадокс християнської свідомості (хоча, власне, не тільки християнської): декларовані вищі цінності часто сприймалися як ідеал, до якого треба рости й рости. І такі цінності нерідко ігнорувалися в життєвих реаліях. Натомість цінувалися справи конкретні, часто криваві. Тому саме життєвість, «кров» викликали зацікавленість і, як правило, «врізалися в пам'ять».

У цьому — «несправедливість історії». «У Церкві, як і в миру, — відзначав Петро Толочко, — перевагу мають не послідовні праведники, а грішники, що розкаялись і навернулися до нової істини, мученики й страсотерпці, які без спротиву й особливої користі віддали своє життя, й навіть юродиві. Ярослав не грішив і не каявся, як це було з Ольгою та Володимиром, не помер мученицькою смертю, як Борис і Гліб

¹ Літопис руський. — С. 89.

² Там само.

³ Там само. — С. 91.

⁴ Там само. — С. 452—464.

⁵ Про князя Володимира Васильковича див.: *Кралюк П. Любомудри Володимирії*. — Луцьк, 2010. — С. 3—92.

чи Михайло Чернігівський, але вірою і правдою служив своїй батьківщині впродовж усього життя. Коли б він не відзначився нічим іншим, крім будівництва храму Софії, то й тоді заслуговував би на вічну пам'ять нащадків»¹.

Звісно, можна розмірковувати про цю «несправедливість», дошукуватися її причин. Можливо, та «несправедливість» обумовлена передусім нашими неадекватними уявленнями про історичний процес. А можливо, якимись потаємними речами, котрі приховала від нас історія. Але не будемо про це. Краще сприйматимемо «несправедливість історії» як даність.

Ярослав Мудрий став не лише героєм давньоруських творів. Він фігурує в скандинавських сагах під іменем Яріцлейва — конунга Гольмгарда, тобто правителя Новгороду. Таким він є в «Сазі про Еймунда». У цьому творі розповідається про те, що варяг Еймунд разом із воїнами був найнятий Яріцлейвом. Останній воює із конунгом Буріцлавом. У сазі Буріцлава позбавляють життя варяги, підіслані Яріцлейвом².

Дехто з дослідників, використовуючи співзвучність імен, почав вважати, ніби під Буріцлавом розуміється князь Борис³. А раз так, то виходить, що вбивцею Бориса був Ярослав. І що він спеціально, аби приховати цей злочин, вирішив приписати вбивство князеві Святополку, який через свої злодіяння отримав прізвисько Окаянний. Насправді, вважають опоненти цих дослідників, аналіз саги не дає підстав так твердити. Тут під Буріцлавом, ймовірно, розуміється князь Святополк, який разом із польським королем Болеславом воював проти Ярослава. Творці саги, варіант якої дійшов до нас із XIII ст., не особливо орієнтуючись у руських реаліях, поєднали імена союзників, у результаті чого вийшов Буріцлав⁴.

У «Сазі про Еймунда» Ярослав, чи то Яріцлейв, постає переважно в негативному світлі. Він, будучи скупим, постійно торгується з хоробрими вікінгами, не хоче давати їм гроші. Зрештою, ті йдуть від нього до іншого князя — Вартілава.

Ця сага також представляє Яріцлейва як не дуже розумного правителя, котрий не вмів прорахувати наперед свої кроки. Розумнішою є навіть його дружина — Інгігерда, донька шведського короля Олафа. У такому «піднятті» Інгігерди над Яріцлейвом можна побачити не лише вияв «скандинавського націоналізму». Водночас це було й приниження Яріцлейва.

У ті далекі патріархальні часи жінки в плані інтелектуальному, як правило, ставилися нижче чоловіків. Тут бачимо ситуацію зовсім іншу.

«Сагу про Еймунда» варто розглядати як твір, що компрометував Ярослава Мудрого. Для норманів, які йшли на службу до київського князя, він був чужаком. І якихось сентиментів вони до нього не мали — тим паче, що той не належав до щедрих «роботодавців».

¹ Толочко П. Ярослав Мудрий. — К., 2002. — С. 11.

² Сказание об Эймунде Ринговиче и Рагнаре Агнарловиче, скандинавских витязях, поселившихся в России в начале XI века / перевел с исландского и критически объяснил О. Сенковский. — СПб., 1834.

³ Див.: Котляр М. Ф. Чи Святополк убив Бориса і Гліба? // Український історичний журнал. — 1989. — № 12. — С. 110—123; Його ж. Князь Окаянний? Был ли Святополк убийцей своих братьев Бориса и Глеба // Родина. — 2000. — № 12. — С. 35—39; Филист Г. М. История «преступлений» Святополка Окаянного. — Минск, 1990.

⁴ Толочко П. П. Дворцовые интриги на Руси. — СПб., 2003. — С. 40—53.

У ранньомодерні часи, коли представники українських еліт, наприклад князі Острозькі, витворюючи свої міфічні генеалогії, зверталися до давньоруського спадку, на постать Ярослава Мудрого увага майже не зверталася. Як правило, на першому плані фігурували інші князі — Володимир Святославич, Володимир Мономах й Данило Романович¹. У популярній на той час «Хроніці європейської Сарматії» полонізованого італійця Олександра Гваньїні (1534/38—1614) Ярослав Мудрий згадується епізодично, переважно коли йдеться про війни короля Болеслава Хороброго з цим князем. Причому він тут представлений як антигерой, що зазнає поразок від польського можновладця². У принципі, це зрозуміло. Адже «Хроніка...» представляла польську візію подій. І в цій візії Ярослав не мав особливих шансів постати в образі героя позитивного.

У «Хроніці з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича (?—1677) хоча постаті Ярослава Мудрого й приділено чимало уваги, однак автор далекий від того, щоб звеличувати цього князя. Правда, звертає увагу, як і давньоруські літописці, на те, що Ярослав зробив чимало для християнізації Русі, побудував Софійський собор, прикрашав церкви тощо³. Тобто Феодосій Софонович загалом йшов за руською літописною традицією в представленні Ярослава Мудрого.

Саме в ранньомодерні часи за піклування в поширенні християнства цей князь удостоївся наймення «Мудрий». І заслуга тут належала Російській православної церкві⁴. Правда, Феофан Прокопович (1681—1736), якого варто вважати ідеологом Російської імперії, іменував Ярослава... Хоробрим. Подаючи генеалогію руських князів та описуючи їхні діяння, про цього князя він говорив дуже коротко. Не звертав увагу на його християнське просвітництво, а лише на те, що Ярослав переміг польського короля Болеслава й зробив собі покірними греків, тобто візантійців⁵. Взагалі такий підхід Прокоповича видається дивним. Адже цей діяч займав високе становище в ієрархії Російської православної церкви, намагався реформувати її. І тому, здавалось би, мав би приділити увагу християнському просвітництву Ярослава Мудрого.

Не приділялася велика увага цьому князю і в російській імперській історіографії XIX ст. Відомий історик Микола Карамзін (1766—1826) коротко говорить про правління Ярослава Мудрого. Називає його «монархом всієї Росії», вказуючи, що той володарював «від берегів моря Больгійського до Азії, Угорщини й Дакії». Серед заслуг Ярослава Карамзін називає його перемогу над печенігами, у результаті



Микола Карамзін. Портрет кисті В. А. Тропініна (1818)

¹ Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків і нащадків. — К., 2012. — С. 63—110.

² Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / упорядкування та переклад з польської Ю. Мицика. — К., 2007. — С. 82, 84, 403, 458.

³ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / підготовка тексту до друку, передмова, коментарі Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. — К., 1992. — С. 69—74.

⁴ Толочко П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. — К., 1996. — С. 126.

⁵ Прокопович Ф. Філософські твори: в трьох томах. — К., 1981. — Т. 3. — С. 317.

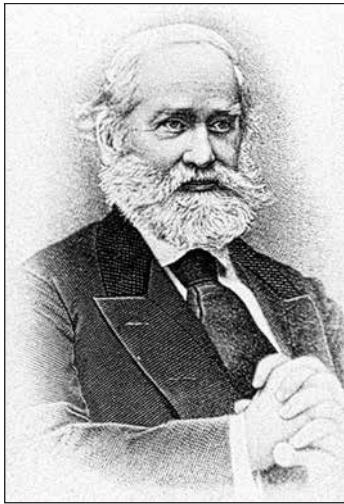
чого «Росія назавжди звільнилася від їхніх жорстоких нападів». На честь цієї перемоги, вказується, Ярослав побудував Софію Київську. Відзначає історик також релігійність князя, майже повторюючи слова давньоруського літописця: «Цей государ... дуже любив церковні статuti, духовних пастирів і особливо чорноризців; не менше любив він і книги божественні: велів їх перекладати з грецької на слов'янську мову, читав їх день і ніч, багато їх переписав і наказав покласти в церкві Софійській для народного вжитку»¹.

Ось і майже все. Карамзін у розповіді про Ярослава близько половини тексту присвячує його дочкам — Єлизаветі, Анні й Анастасії, які вийшли заміж за іноземних монархів. Історик дає панегіричну характеристику князю — в душі роялістської лояльності, але без якогось захоплення: «Ярослав заслужив у літописах ім'я государя мудрого; не здобув зброєю нових земель (насправді цей князь завоював нові землі й підпорядкував їх Руській державі. — П. К.), але повернув утрачене Росією в бідах міжусобиць; не завжди перемагав, але завжди показував мужність; заспокоїв вітчизну і любив свій народ»².

«Історія...» Карамзіна мала великий вплив на російське суспільство в першій половині XIX ст., зрештою — і в наступні часи. Цей твір значною мірою визначив уявлення росіян на свою історію в «еру націоналізму». Однак у цій історії Ярославу Мудрому відводилося загалом скромне місце. Він всього лише продовжувач справ свого батька — Володимира. Нових земель не завоював — а це для тогочасної російської свідомості було мінусом. До видатних полководців не належав. Сумнівно, що такий персонаж міг стати знаковою фігурою для російського націоналізму, викликати зацікавлення в істориків та письменників.

Не приділяє постаті Ярослава Мудрого багато уваги й Сергій Соловйов (1820—1879) у своїй «Історії Росії з найдавніших часів» — першому гранд-наративі російської історії. Вчений цілком справедливо вказав на те, що Ярослав «не заслужив такої приємної пам'яті в народі, як його батько; незважаючи на це, його діяльність має важливе значення в нашій історії»³. Це значення Соловйов бачив передусім у тому, що Ярослав сприяв утвердженню християнства на Русі. Але він звертав увагу ще на один момент: «...Ярослав не був князем лише в значенні вождя дружини, який прагнув у далекі сторони за завоюваннями, славою та здобиччю; Ярослав, як бачимо, був більш князем-урядником країни»⁴. Із таким підходом вченого до оцінки цієї історичної поста-ті варто погодитися.

Соловйов звертав чимало уваги на моменти державотворення в діяльності правителів Русі. Стосувалося це й Ярослава Мудрого. І тому історик вважав, що народ Ярославою діяльність по достоїнству не оцінив.



С. М. Соловйов

¹ Н. М. Карамзин об истории государства Российского. — М., 1990. — С. 53.

² Там само. — С. 55.

³ Соловйов С. М. Сочинения: в 18 кн. — М., 1988. — Кн. 1, т. 1. — С. 210.

⁴ Там само. — С. 211.